

G

Nº. 28.

10 JULI 1930

ALGEMEEN POLITIEBLAD

HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

MOETEN WORDEN
 AANGEGEVEN BIJ
 HET DEPARTEMENT
 VAN JUSTITIE
 MET AANDUIDING:
 "ALGEMEEN
 POLITIEBLAD"

OM IN HET EERSTVOLGEND NR. TE
 WORDEN OPGENOMEN, MOETEN DE
 BERICHTEN ENZ. VOOR DINSDAG
 MIDDAG 4 UUR ZIJN INGEKOMEN

VERVOLG VAN DE WEDDE-REGELING
 VAN 1927, ENZ. ENZ. ENZ.
 VERVOLG OP LAST VAN DEN MINISTER VAN JUSTITIE

DEELINGEN.

De afzender wordt verzocht ter opmerking in het Algemeen Politieblad te worden toegezonden — en de afzender wordt verzocht te worden opgenomen — mede-

Persoonlijke aanmelding alleen na uitnodiging.
 De bevolking is bijna uitsluitend Rooms-Katholiek.
 Tot en met 31 December 1930 geldt de thans bestaande
 wedde-regeling van f 1000 tot f 1400 per jaar.

**Registratie van vreemdelingen in
het Algemeen Politieblad (1852-1947)**

Corrie van Eijl

INLEIDING

Het Algemeen Politieblad werd voor het eerst uitgegeven in 1852 en bestaat (in gewijzigde vorm) al meer dan 150 jaar. Tot vlak na de Tweede Wereldoorlog bevat het Politieblad gegevens over vreemdelingen die door de Nederlandse politie over de grens waren gezet. Daarmee beschikken we voor een lange periode over naam, herkomstplaats, leeftijd en beroep van het overgrote deel van de uitgezette vreemdelingen.

Het blad startte als wekelijkse uitgave in januari 1852 onder de titel *Algemeen Politie-blad van het Koninkrijk* (later Koninkrijk) *der Nederlanden*. Tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog werd de naam een aantal keren veranderd. De jaargangen 92 (1943) en 93 (1944) verschenen onder de titel *Nederlandsch algemeen politieblad*. In 1945 kregen de nummers 2 tot met 5 het opschrift *Politieblad voor het bevrijde Nederlands gebied* en de nummers 6 tot en met 17 *Politieblad van Nederland*. Daarna verscheen de uitgave weer onder de naam *Algemeen Politieblad van het Koninkrijk der Nederlanden* en met ingang van jaargang 141 (1992) onder de titel *Algemeen politieblad*. Vanaf 1947 zijn de signalementen niet meer in het Politieblad opgenomen, maar afgesplitst in een aparte uitgave (*Opsporingsblad*).

1 HISTORISCHE SITUERING

De uitgave van het Politieblad is verbonden met de uitvoering van de eerste Nederlandse Vreemdelingenwet in augustus 1849. In deze wet stond dat vreemdelingen toegang hadden tot Nederland als ze in hun eigen onderhoud konden voorzien. Een vreemdeling die bovendien over legitiematiepapieren beschikte, kon een reis- en verblijfspas krijgen en daarmee het recht om drie maanden in Nederland te verblijven. Als vreemdelingen zonder inkomsten of bedelend werden aangetroffen of als zij een gevaar vormden voor de 'publieke rust' konden zij worden uitgezet. Alleen als deze vreemdelingen over een reis- en verblijfspas beschikten was de tussenkomst van de kantonrechter noodzakelijk, in de overige gevallen konden zij door de politie zonder meer over de grens worden gezet.

De ruime bepalingen in de Vreemdelingenwet leidden tot lokale verschillen in de uitvoering van de wet. Bovendien bleek al spoedig dat in veel plaatsen geen reis- en verblijfspassen meer werden verstrekt. Dat betekende dat vreemdelingen vrijwel steeds zonder tussenkomst van de rechter werden uitgezet en dat een goede administratie over deze uitzettingen ontbrak. Niemand wist of een bepaalde vreemdeling al eens eerder of elders uit het land was verwijderd. Omdat daarnaast de grenscontrole halverwege de negentiende eeuw uiterst gebrekkig was, konden uitgezette vreemdelingen zonder veel problemen opnieuw het land binnenkomen. De preventieve werking van de Vreemdelingenwet op landloperij, bedelarij en diefstal was daardoor geringer dan men eerder hoopte. Om deze problemen het hoofd te bieden reorganiseerde de minister van Justitie de rijkspolitie. Het besluit tot uitgave van het Politieblad was onderdeel van deze reorganisatie.

2 DE ADMINISTRATIEVE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN HET POLITIEBLAD

In de nieuwe structuur van de rijkspolitie, die was vastgelegd in het Koninklijk Besluit van 17 december 1852, werd het land verdeeld in vijf districten met een Directeur van Politie aan het hoofd van elk district.¹ Deze moesten waken over de handhaving van wetten en besluiten, zorgen voor de rust en veiligheid van de staat en voor de bescherming van personen en goederen. Zij moesten er vooral op toezien dat de Vreemdelingenwet in de gemeenten 'behoorlijk en op gelijken voet' werd nageleefd. De minister van Justitie was verantwoordelijk voor 'al hetgeen tot bevordering en verzekering daarvan wordt vereist.'

Het besluit tot de uitgave van het Politieblad vloeide voort uit deze laatste bepaling en is te vinden in een circulaire van 31 december 1851 van de minister van Justitie.² Met het Politieblad, waarin besluiten, aanschrijvingen, kennisgevingen en signalementen werden gepubliceerd, werden ambtenaren van politie en justitie beter geïnformeerd. Dat zou niet alleen de eenheid in de uitvoering van de wet bevorderen, maar ook meer preventieve maatregelen mogelijk maken. Officieren van justitie en hoofden van politie moesten voortaan kennisgevingen en signalementen die voor openbaarmaking in het Politieblad in aanmerking kwamen, naar de minister van Justitie sturen. Die signalementen betroffen zowel in het buitenland verdachte vreemdelingen als uit Nederland verwijderde vreemdelingen. De minister verzocht de burgemeesters tot slot om een abonnement op het blad te nemen en 'zich zelve en hunnen onderhoorigen een weinig kostbaar, gemakkelijk, en voor de dienst zeer bevorderlijk middel te verschaffen'.

Het is niet bekend hoe het Politieblad precies werd gebruikt. Kleinere plaatsen hadden in ieder geval lang niet altijd een (eigen) abonnement en zullen het blad dus niet frequent hebben geraadpleegd. Grotere gemeenten en ook gemeenten in het grensgebied maakten regelmatig gebruik van het Politieblad. De Rotterdamse politie meldde bijvoorbeeld in 1897 dat bij het toelaten van een prostituee in de gemeente altijd in het Politieblad werd gecontroleerd of ze niet eerder was uitgeleid. In dat geval werd ze niet in de stad toegelaten.³

3 VISUELE KENNISMAKING

De inhoud van het Politieblad is in de 150 jaar van zijn bestaan grondig veranderd. De eerste jaargang (1852) telt 800 pagina's en is grotendeels gewijd aan vreemdelingenzaken. Het bevat een opgave van:

- 'vreemde reizigers': vreemdelingen die bij buitenlandse diplomatieke diensten een visum op hun paspoort kregen. Deze gegevens werden wekelijks opgenomen en per plaats (Brussel, Parijs, Antwerpen, Berlijn enzovoorts) doorgenummerd in het jaar. Zo werden in 1852 bijvoorbeeld ongeveer 500 paspoorten in Brussel gevisieerd en 150 in Wenen. Naast de naam en geboorteplaats is ook het beroep van de aanvrager vermeld
- 'verdachte vreemdelingen' (later 'verwijderde vreemdelingen'): signalementen van uit Nederland verwijderde vreemdelingen
- besluiten, mededelingen en circulaire, vooral rond de uitvoering van de Vreemdelingenwet.

Daarnaast zijn er rubrieken die los staan van de uitvoering van de Vreemdelingenwet, zoals 'gesignaleerde misdadigers' en 'ontvreemde voorwerpen', maar die zijn in 1852 gering in omvang.

De sterke nadruk op de uitvoering van de Vreemdelingenwet, die het Politieblad in de eerste jaargangen kenmerkt, verdwijnt in de loop der tijd. Al snel worden alleen de belangrijkste circulaire in het Politieblad opgenomen en de aandacht, en een steeds groter deel, van het dikker wordende blad verschuift naar opsporing van gesignaleerde misdadigers en naar andere politiezaken. In 1870 zijn er bijvoorbeeld ook signalementen van mensen die zijn ontvlucht uit bedelaarsinstituten en de ruimte voor 'vervallen signalementen' neemt steeds meer toe. In 1900 is nog maar tien procent van de inmiddels 2500 pagina's bevattende jaargang gewijd aan vreemdelingen.

Na de Tweede Wereldoorlog, als de signalementen verdwijnen, is het Politieblad voor onderzoek naar vreemdelingen niet meer relevant. Het verandert dan langzamerhand in een vakblad voor politiepersoneel met artikelen, mededelingen en een boekenrubriek. Voor migratieonderzoek zijn vooral de opgaven van uitgeleide vreemdelingen van belang. Deze signalementen blijven tot 1947 in het Politieblad opgenomen, maar de informatie wordt steeds geringer.

In 1852 zijn vreemdelingen opgenomen per plaats waarvan ze zijn uitgeleid, maar ze worden doorlopend genummerd zodat je aan het eind van het jaar kunt zien hoeveel mensen zijn uitgeleid. Het signalement bevat: naam, leeftijd, beroep, geboorte- en woonplaats, uiterlijke kenmerken en de reden van uitleiding. Soms is tevens de samenstelling van de

groep of het soort van vervoermiddel vermeld [afbeelding 1].

In 1880 zijn de signalementen nog steeds redelijk uitgebreid, maar de omstandigheden bij uitleiding zijn erg beknopt of afwezig [afbeelding 2]. Namen van mannen zijn nu vetgedrukt, die van vrouwen niet. Vrouwen, die veel minder vaak worden uitgewezen dan mannen, zijn hiermee snel te selecteren. Deze onderscheiding in lettertype wordt tot aan de Eerste Wereldoorlog gehandhaafd.

In 1900 zijn de signalementen van uit Nederland verwijderde vreemdelingen aanzienlijk beknopter. Wat is overgebleven zijn de naam, leeftijd, beroep, geboorte- en woonplaats en het land waarheen ze uitgeleid zijn [afbeelding 3]. Dat blijft ongeveer zo tot aan de Tweede Wereldoorlog.

In 1930 is de informatie nog ongeveer hetzelfde, maar nu zijn zoals vermeld mannen en vrouwen typografisch niet meer te onderscheiden [afbeelding 4].

In 1946 worden uitsluitend naam, geboortedatum, uitleidingsplaats en -datum en land waarheen ze zijn uitgeleid vermeld. De nummering ontbreekt nu, zodat niet meer duidelijk is hoeveel mensen dat jaar zijn uitgezet [afbeelding 5].

De weekbladen, zoals ze bij het Centraal Bureau voor de Genealogie bewaard worden, zijn tot ongeveer 1900 ingebonden zoals ze verschenen, uitgeleide vreemdelingen zijn dan verspreid over de 52 wekelijkse uitgaven. In de decennia daarna zijn de verschillende soorten informatie apart gebundeld en staan alle uitgeleide vreemdelingen bij elkaar in deel B. In 1930 en de jaren daarna zijn alle uitgaven (nu in A4 formaat) weer achter elkaar ingebonden en staan uitgeleide vreemdelingen weer verspreid door de jaargang.

CCCXI. GELIS, PIETUS, van beroep arbeider, geboren en laatstgewoond hebbende te Meir (Belgie), oud 14 jaren, lang 1.33 el, voorhoofd rond, haar en wenkbrauwen bruin, oogen grijs, neus klein en spits, mond gewoon, kin spits, kleur gezond.

Bij vonnis der arr-regtb. dd. 23 Febr. jl. veroordeeld tot eene gevangenisstraf van drie dagen, wegens houtdieverij, en op 12 Maart ontslagen, is hij onverwijld op last van den commiss. van politie te Breda naar zijn vaderland verwijderd.

— Op last van hoofd van politie te Haarlem :

CCCXII. WESSEN, AREND HENDRIK, geboren en laatste woonplaats Bakkum, Ambt Lingen, (Hanover), beroep polderwerker, oud 40 jaren, lang 1.68 el, haar en wenkbrauwen blond, aangezicht ovaal, voorhoofd rond, oogen lichtblauw, neus en mond gewoon, kin rond, kleur gewoon, haard donkerblond, merkbare teekenen: een kale plek op het hoofd.

Hij was onvoorzien van legitimatie-papieren en gaf voor verzeefs gepoogd te hebben werk te vinden bij de waterleiding, nabij Haarlem.

CCCXIII. SCHUBANT, BERNHARD WILHELM AUGUST, geboren te Neuenkirchen, ambt Damme (groot-hertogdom Oldenburg), en aldaar woonachtig, voorzien van eene aldaar in 1848 afgegevene buitenlandsche reispaas, zonder visa van een Nederlandsch consular agent.

Hij was vergezeld van zijne huijst HELAN STEYFER, oud 53 jaren, geboren te Borger, en hare dochter ELISABETH BEGINNES, oud 17 jaren, welke echter te Sneek zijn teruggebleven en zich waarschijnlijk weder met hem zullen vereenigen, waartoe hij wel zal trachten weder terug te keeren.

Hij was houder van een patent als inlandsch kramer, afgegeven sub n°. 949 te Meppel den 10 Nov. 1851 voor het dienstjaar 1851/52, alsmede van een aanslagbiljet als slaapsteêhouder sub n°. 333 te Winschoten den 7 Oct. 1850 uitgegeven.

Zijn signalement is als volgt: oud 43 jaren, lang 1.8 el, voorhoofd breed, haar en wenkbrauwen blond, oogen blaauw, neus groot en spits, mond gewoon, kin klein, haard rosachtig, aangezicht breed en vol, kleur gezond, bijzondere teekenen: de rechterhand door verbranding ernstig verminkt, zijnde de vingers geheel verdwenen.

Deze persoon, sedert jaren in dit rijk rondgezworven hebbende, is 11 Maart op last van den commissaris van politie te Sneek, als verstoken van middel van bestaan, naar de grenzen des rijks in de rigting zijner woonplaats geleid, ten einde daarover te worden gebragt.

CCCXIV. SLOTEN, HENRIKUS, lang 1.61 el, geboren te Leeke in West-Vlaanderen den 5 Jan. 1798, van beroep polderwerker,

1
Pagina uit het Algemeen Politieblad van 1852. De oudste nummers van Het Algemeen Politieblad geven veel contextuele informatie.

Zuidholland zullen worden gezonden ter afkondiging, aanplakking en inschrijving in het register van publicatie.

's Gravenhage, den 29sten Julij 1880.

De Commissaris des Konings voornoemd,
Fock.

Verwijderde vreemdelingen.

1985. **LAAK, ELISABETH VAN**, oud 25 jaren, geboren en laatst wonende te Issum, lang 1.65 meter, aangezigt ovaal, voorhoofd hoog, neus en mond gewoon, kin rond, haar en wenkbr. blond, kleur gezond, taal Duitsch; merkbare teekenen: blind.

1986. **HORVELMANN, GERTRUD**, huisvrouw van **JOHANN JACOB SIMES**, oud 32 jaren, koopvrouw, geboren te Kamp, laatst wonende te Alpen, lang 1.52 meter, aangezigt ovaal, voorhoofd laag, oogen bruin, neus en mond gewoon, kin rond, haar en wenkbr. blond, kleur gezond, taal Duitsch; merkbare teekenen: linkeroog een weinig scheel.

Beiden als zonder behoorlijke legitim.-papieren en geld of middel van bestaan; 12 Julij, uit Utrecht, via Arnhem, naar Duitschland.

1987. **Lisonkow, Nicolas**, oud 27 jaren, graveur geboren en wonende te St. Petersburg, lang 1.72 meter, aangezigt ovaal, voorhoofd hoog, oogen blaauw, neus spits, mond gewoon, kin rond, kleur bleek, haar, wenkbr. en baard bruin.

Als zonder geld of middel van bestaan; 12 Julij, uit Bergen op Zoom, via Rotterdam.

1988. **Gërslo, Carlso**, oud 46 jaren, orgeldraaijer, geboren te Dignone (Italië), wonende te Antwerpen, lang 1.75 meter, aangezigt ovaal, voorhoofd hoog, oogen bruin,

2
Twee pagina's uit het Algemeen Politieblad van 1880. De signalementen van de uitgeleide vreemdelingen zijn, net als in de oudste nummers, nog redelijk uitgebreid, maar over de omstandigheden bij de uitleiding is de informatie nu beknopt. Namen van mannen zijn vetgedrukt, de namen van vrouwen niet. Vrouwen, die veel minder werden uitgezet zijn hierdoor snel te herkennen.

neus en mond gewoon, kin rond, kleur, haar, wenkbr. en baard bruin.

Als zonder behoorlijke legitim.-papieren; 9 Julij, uit Zundert, naar België.

1889. **Kuzener, Heinrich**, draadtrekker, geboren te Grembach (Pruissen) 1 Aug. 1842, wonende te Hamm (Pruissen).

Als zonder geld of middel van bestaan; 31 Julij, uit 's Gravenhage, naar Pruissen.

1890. **Hendle, Louis**, oud 28 jaren, koopman, geboren te Furth (Beijeren), laatst wonende te New-York, lang 1.5 meter, aangezigt ovaal, haar en bakkebaarden rood, voorhoofd hoog, oogen blaauw, neus en mond klein, kin spits, kleur gezond.

1891. **Caubere, Jean**, oud 26 jaren, grondwerker, geboren te Portet, lang 1.67 meter, aangezigt ovaal, haar en wenkbr. bruin, voorhoofd gewoon, oogen bruin, neus, mond en kin gewoon, kleur bruin.

1892. **JAHN, SOPHIA**, huisvr. van OSCAR HERMANN DUSSEN, oud 24 jaren, koopvrouw in blikwerken, geboren te Horin, wonende te Lubenari (beide in Hannover), lang 1.5 meter, aangezigt ovaal, haar en wenkbr. blond, voorhoofd hoog, oogen grijs, neus en mond gewoon, kin rond, kleur bleek; merkbare teekenen: sproeten.

1893. **Steinerk, Erot Oswald**, oud 26 jaren, koopman, geboren te Frankenberg (Saksen), wonende te Berlijn, lang 1.7 meter, aangezigt ovaal, haar en wenkbr. donkerblond, voorhoofd hoog, oogen bruin, neus en mond gewoon, kin rond, kleur gezond, baard geschoren.

1894. **Liessner, Oscar Hermann**, oud 26 jaren, graveur, geboren en wonende te Penig (Saksen), lang 1.7 meter, aangezigt ovaal, haar en wenkbr. blond, voorhoofd laag, oogen blaauw, neus en mond gewoon, kin spits, kleur bleek, baard vol.

1895. **Merk, Maximiliaan**, oud 18 jaren, slotenmaker,

UIT NEDERLAND VERWIJDERDE VREEMDELINGEN.

1927. **STÜBBEL, Richard**, 17 jaren, schrijver, geboren en wonende te Schönefeld bij Leipzig.

1928. **GOTTHARD, Alfred**, 17 jaren, kunstdraaier, geboren en wonende te Schleusig bij Leipzig.
Beiden den 22 Sept., uit Zutphen, naar Duitschland.

1929. **DEWELIUS, Otto Hermann**, 22 jaren, slachter, geboren en wonende te Schmiedeberg. Den 13 Sept., uit Amsterdam, naar Duitschland.

1930. **BAKER, Johann**, 27 jaren;

1931. **BAKER, Salemon**, 28 jaren, kleermakers, beiden geboren te Ekaterinowlaw, wonende te Edinburg.
Beiden den 19 Sept., als voren, naar Engeland.

1932. **BERNHARD, Hein**, 37 jaren, zeeman, geboren te Karkelen, wonende te Memel. Als voren, naar Duitschland.

1933. **STEIN, Oskar**, 20 jaren, smid, geboren te Bochum, wonende te Langendreer. Den 20 Sept., als voren.

1934. **ANDERHEIDEN, Johann Mathias Wilhelm**, 25 jaren, koopman, geboren en wonende te Krefeld.

1935. **PABISCH, Agnes**, 26 jaren, dienstbode, geboren en wonende te Gross-Sieghart.
Beiden den 22 Sept., als voren.

1936. **DELAMALLE, Jeanne Philippine**, geb. Touriaen, 25 jaren, geboren en wonende te Brussel. Den 18 Sept., uit Rotterdam, naar Belgic.

1937. **WISSNER, Heinrich**, 19 jaren, schilder, geboren en wonende te Frankfurt a/M. Den 20 Sept., als voren, naar Duitschland.

3
Twee pagina's uit
het Algemeen Poli-
tieblad van 1900. De
signalementen van
de verwijderde
vreemdelingen zijn
nu aanzienlijk be-
knopter.

1938. **LISMANN, Ferdinand**, 40 jaren, machinist, geboren te Stumperteod. Den 22 Sept., als voren.

1939. **JACOBSON, Andreas**, 48 jaren, matroos, geboren en wonende te Skien. Als voren, naar België.

1940. **BROWN, Theodor Philip Wagner**, 46 jaren, scheepskapitein, geboren en wonende te Bergen. Den 24 Sept., als voren, naar Noorwegen.

1941. **HERREN, Alwin**, 15 jaren, meubelmaker, geboren te Pecau, wonende te Zeitz.

1942. **BODIĆ, Friedrich**, 17 jaren, arbeider, geboren en wonende te Freiburg.

1943. **GROSZ, Carl**, 16 jaren, schippersjongen, geboren en wonende te Mickenheim.

1944. **ALBERS, Eduard**, 22 jaren, bakker, geboren te Köln, wonende te Dusseldorp.

1945. **KLÜSTERS, Anton**, 20 jaren, hotelportier, geboren te Hilm, wonende te Dusseldorf. Allen den 24 Sept., als voren, naar Duitschland.

1946. **KLANT, Felix**, 30 jaren, arbeider, wonende te Saarau. Den 27 Aug., uit 's Gravenhage, naar Duitschland.

1947. **URBAN, Alfons Alfred Ewald**, 19 jaren, tuinman, geboren te Ober-Peilau. Den 1 Sept., als voren, naar Duitschland.

1948. **FUCHS, Max**, 19 jaren, smid, geboren en wonende te Bodenwöhr. Den 10 Sept., uit Harderwijk, naar Duitschland.

1949. **SZARVAS, Josef**, 18 jaren, fabrieksarbeider, geboren te Buij, wonende te Osnabruck.

1950. **ZERNI, Robert**, 20 jaren, arbeider, geboren te Prieske, wonende te Osnabrück. Beiden den 10 Sept., als voren.

286

De Dir. van 's Rijks Bol. en Domeinen te Utrecht brengt ter kennis dat de assistent der invoerr. en aas. J. de Vries te Amersfoort zijn aanstelling heeft verloren.

Ten einde misbruik te voorkomen wordt verzocht bedoelde aanstelling bij aantreffen in beslag te nemen en op te zenden aan genoemden Directeur, Maliebaan 35 te Utrecht.

287

Van 27 op 28-6-1946 uit een drukkerij te Apeldoorn ontvreemd: een koffier-schrijfmachine, merk Remington, portabla, in zwarte hoffer, en een aantal loden drukletters.

De C. v. P. te Apeldoorn verz. o.a.v. van de dader(s), en inbesl. van het ontvreemde.

288

Van 27 op 28-6-1946 uit een textielfabriek te Apeldoorn ontvreemd: 2200 strengen à 5 gram blauw en groen gekleurde borduurzijde, voorzien van een etiket waarop vermeld 5 gram Vries borduurzijde.

De C. v. P. te Apeldoorn verz. oosp. en inbesl. van het ontvreemde alsm. o.a.v. van den onbekenden dader.

289

De H.C. v. P. te Arnhem maakt bekend, dat te Arnhem aanwezig is een drietal schakelrjien, t.w.:

I. op dek geschilderd, gesignd M. A. Koekeek, afmetingen pl.m. 70 x 45 cm in vergulden lijst;

II. paneel, afmetingen pl.m. 44 x 39 cm; aan de achterzijde in blokletters „Madou kaartspeler“, in donker houten lijst;

III. paneel, afmetingen pl.m. 41 x 25 cm, aan de onderzijde op donker houten lijst geel koperen plaatje, vermeldende: Joachim Patenier, E. Pl. XVu, aan de achterzijde met blauw potlood „70069“.

Deze stukken zijn vermoedelijk Duitsch bezit, en als vijandelijk vermogen bij het Belieers Instituut te Arnhem aangevuld. Er bestaat vermoeden, dat zij uit Nederlandsch bezit afkomstig zijn.

Opsporing van de(n) eigenaar(s) wordt verzocht.

Zie fotoblad onder hetzelfde nummer.

300

Aan het Bureau van Politie te Overveen, gem. Bloemendaal, bevindt zich een oud demosrijwiel, dat op 14 Juni 1946 ontbrekend te Bloemendaal werd aangetroffen.

Sign.: zwart gelakt met transfer Nederlandsche Kroon, lantaarn, dynamo merk „Recent“, Progresse gezondheidszadel, buisbagagedrager op achterwiel, ferogtrageme, aan het voorwiel een „Gella“ slot hetgeen vermoedelijk bij ontvreemding van het rijwiel ontzet is, massieve voorband, vechte luchtachterband, het voorgedeelte van de kettingkast aan de buitenzijde is afgesneden, goede rubber pedalen, het voorwiel van het rijwiel is groen gebied terwijl het overige gedeelte van het rijwiel geel gelakt is.

De H.L. te Bloemendaal verzocht bekend te worden gemaakt met de herkomst van dit rijwiel.

301

Van 29 op 27-6-1946 te 's-Gravenhage ontvreemd: 6 persiener path-schoenen, 1,10 x 0,50 m; 4 persiener mooswen; een bruin voolen mantel, rood-bruin, kleine kraag; een persiener path mantel, zwarte crèpe de chine voering, manchetten, revers, en onder de arm gesloten; een biaszeg mantel, kleine kraag, 8 knopen, licht en donkerbruin gestreept; een persiener kraag, 60 x 15 cm;

op 28-6-1946: een koffierschrijfmachine, Remington, met opschrift „Buys Handelsvereniging Soerabaya“, op de koffier een etiket „Kota Agung“.

De C. v. P. Chef Rech. te 's-Gravenhage verz. o.a.v. v. d. daders en inbesl. van het ontvreemde.

302

De P.-C. der Rijkspol. te den Hoern gem. Schipbeiden (tel. 2201 Delt) verz. te worden bekend gemaakt met de herkomst van een op 7-6-1946 in Schipbeiden gevonden autowiel (gobliendoord) met buiten- en binnenband, merk Cord Pneu Balon, maat 700 x 20.

De mogelijkheid is niet uitgesloten dat dit wiel is verkoren door een groentenaute, die aan de veiling te Westerlo groenten heeft geladen.

303

Bij den inbraak in een fabriek te Hengelo (O) van 14 op 15-6-1946 (sign. D. n°. 259) werd op een aschbak een vingerafdruk gevonden, mogelijk afkomstig van den rechtermiddelvinger van den dader. Een photograph van dezen vingerafdruk is opgenomen op het fotoblad onder no. 303.

VERVALLEN SIGNALEERINGEN
PERSONEN

E

Onbekende man 1946 C no. 1185.

Lijk D. Kersten 1946 C no. 1200.

VERVALLEN SIGNALEERINGEN
GOEDEREN

F

Geen mededeelingen.

GRENSBEWAKING

G

UIT NEDERLAND VERWIJDERDE YREEMDELINGEN.

BEHRENS, Hermann Siegfried, geb. 26-12-1920, op 17-6-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

COOTE, Stanley, geb. 20-5-1920, op 29-6-1946 van Amsterdam naar Engeland.

JONES, Lloyd, geb. 30-5-1927, op 29-6-1946 van Amsterdam naar Engeland.

MATHEE, Joseph Alan, geb. 1-11-1927, op 29-6-1946 van Amsterdam naar Engeland.

BAUER, Karl, geb. 21-10-1900, op 25-6-1946 van Almelo naar Duitschland.

SCHBÖDER, Frits, geb. 3-1-1926, op 1-7-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

GARMHAUSEN, Hermann Fr., geb. 22-11-1927, op 26-6-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

GARMHAUSEN, Karl L., geb. 21-4-1911, op 26-6-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

FESCHAR, Everdina A. M., geb. 3-10-1910, o.v. K. L. Garmhausen, op 26-6-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

FINKELSTEIN, Herbert, geb. 30-12-1908, op 14-11-1945 van Amsterdam naar Duitschland.

EHLERT, Karl P., geb. 10-1-1921, op 24-6-1946 van Amsterdam naar Duitschland.

DEUBENBERG, Mathias, geb. 19-3-1895, op 1-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

STORMER, Helena, geb. 18-4-1903, op 1-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

WALDMAN, Fanny, geb. 17-2-1925, op 4-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

SIMONS, Elisabeth, geb. 18-7-1905, op 4-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

KREVEN, Wilhelmina, geb. 11-11-1920, op 4-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

WILLEMS, Elisabeth, geb. 15-7-1925, op 5-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

SMEETS, Maria, geb. 6-5-1920, op 5-7-1946 van Kerkrade naar Duitschland.

BLECKING, Hedwig, geb. 30-8-1920, Duitsche, op 25-6-1946 van Voorburg naar Duitschland.

DREWNIK, Günther, geb. 2-6-1919, Poolische, op 24-6-1946 van Leeuwarden naar Duitschland.

APARICIO BUFO, Mariano, geb. 9-4-1910, Spaansche, op 9-7-1946 van Vlissingen naar België.

FUENTES MARTINEZ, José Luis, geb. 24-4-1925, Spaansche, op 9-7-1946 van Vlissingen naar België.

PETERS, Carolus Nobertus, geb. 11-3-1899, Duitsche, op 5-7-1946 van Eindhoven naar Duitschland.

6

UIT NEDERLAND VERWIJDERDE
VREEMDELINGEN.

32. **KNOCKAERT, Henri Charles Corneille**, 25 jaar, kok, geb. te Aunentieres 17 Dec. 1884, wonende te Aunentieres.

Den 28 Dec. 1909, uit Breda, naar Frankrijk.

33. **JACOBS, Paul**, 23 jaar, boerenknecht, geb. te Koekelberg 6 Maart 1886, wonende te Koekelberg.

Den 1 Jan., uit Breda, naar België.

34. **ROBERT, Lazare**, 17 jaar, kolenwerker, geb. te St. Pantaléon 17 Mei 1892, wonende te St. Pantaléon.

Den 1 Jan., uit Breda, naar Frankrijk.

35. **HENZE, Wilhelm**, 23 jaar, matroos, geb. te Cochstedt, wonende te Mannheim.

36. **REINERT, Clemens**, 18 jaar, matroos, geb. te Suchteln, wonende te Dülken.

Beiden, 28 Dec., uit Venlo, naar Pruisen.

37. **SCHNEIDER, Leopold Levie**, 35 jaar, kleermaker, geb. te Bielenz, wonende te Budapest.

Den 30 Dec. 1909, uit Venlo, naar België.

38. **ZIEGELER, Richard**, 28 jaar, koperslager, geb. te Berlin, wonende te Lippstadt.

Den 31 Dec. 1909, uit Venlo, naar Pruisen.

39. **GABRIELSSON, Ernst Patrick**, matroos, geb. te Bondgrufvon (Zweden) 16 April 1892, wonende te Norberga.

40. **BERNDTSSON, Karl Edward**, stoker, geb. te

Pagina's 84-86:

6

Pagina's uit het Algemeen Politieblad van 1910. Onder een nummer kunnen meerdere uitgeleide personen zijn ingeschreven. Hier zijn onder de nummers 44 tot 52 (negen nummers) 44 personen opgevoerd.

Domkyrko, Gölchang (Zweden), 13 Febr. 1886, en aldaar wonende.

Beiden, 29 Dec. 1909, uit Rocendaal en Nispen, naar België.

41. JUDITH, William, 35 jaar, hulpstoker, geb. en wonende te Glasgow.

Den 31 Dec. 1909, uit Zevenbergen, naar België.

42. HEURISSE, Pieter Joseph, 29 jaar, zeeman, wonende te Kortrijk.

Den 27 Dec. 1909, uit Moerdijk, naar België.

43. ALTROGGE, Wilhelm, 17 jaar, metselaar, geb. en wonende te Sterkrade.

Den 30 Dec. 1909, uit Zevenaar, naar Duitschland.

44. TANASIE, Michael, geb. 23 Juli 1852 te Suanavez, ketellapper, zijne echtgenoot Gjula, zijne kinderen Boris, 30 jaar, Abraham 14 jaar, Alexej 17 jaar, Johann 7 jaar en Stefan 5 jaar.

45. MARTINOFF, Mathieu, 36 jaar, geb. te Baku, ketellapper, zijne echtgenoot Anna, 24 jaar, en zijne dochter Louba 4 jaar.

46. IVANOVITCH, Petro, 32 jaar, geb. te Belgrado, ketellapper, zijne echtgenoot Jutcha, 22 jaar, zijne kinderen Maria 2 jaar, een meisje van twee maanden, zijne zusters Cato 15 jaar en Afdoki 18 jaar.

47. MOSTOVOJ, Michel, 51 jaar, geb. te Baku, ketellapper, zijne echtgenoot Akoukina 41 jaar, zijne kinderen Catherin 17 jaar, Olgo 12 jaar, Gerasim 12 jaar, Wasilissa 10 jaar en Anna 5 jaar.

48. CHERBAKOFF, Thimoetheé, 30 jaar, geb. te Baku, ketellapper, zijne echtgenoot Nattasie 26 jaar, zijne kinderen Grégoire 6 jaar, Michel 5 jaar en Elise 20 maanden.

49. **IVANOVITCH**, Milosch, 43 jaar, geb. te Belgrado, ketellapper, zijne echtgenootte Nattasie 38 jaar, zijne kinderen Nicolaas 5 jaar en Anton 1½ jaar.

50. **STEFANOVITS**, Jacob, 39 jaar, geb. te Perovanau, ketellapper, zijne echtgenootte Linca 37 jaar, zijne kinderen Luba 7 jaar, Alexandre 2½ jaar en Vassili 2½ jaar.

51. **BUMBA**, Michel, 81 jaar, geb. te Budapest, zonder beroep, en zijne echtgenootte Catherina Ganna 76 jaren.

52. **BIELITCHA**, Stefan, 37 jaar, geb. te Shana, ketellapper, zijne echtgenootte Stanca 31 jaar, zijne kinderen Dina 6 jaar, Draija 4 jaar en Miloche 2 jaar.
Allen, 28 Dec. 1909, uit Teteringen, naar België.

52. **WILTENS**, Johann, 28 jaar, arbeider, geb. te Westrhauderfehn, laatst wonende te Oldenburg.

53. **WEIFS**, Georg, 23 jaar, arbeider, geb. te Bromberg, laatst wonende te Huizendorf.
Beiden resp. 3 en 6 Jan. 1910 uit Groningen naar Duitschland.

54. **MAESEN**, Peter Hendrik, arbeider, geb. te Hamont, laatst zonder vaste woonplaats.
Den 6 Januari uit Echt, naar België.

55. **CHERET**, Pierre Louis, 31 jaar, geb. te Villers, won. te Charleville.
Den 4 Jan. uit Maastricht, naar België.

56. **CURT**, Carl, 18 jaar, arbeider, geb. en won. te Wittenberge.
Den 7 Jan. uit Maastricht, naar Pruissen.

13 Jan. 1910.

4 BRONKRITISCH COMMENTAAR

Interpretatie en betrouwbaarheid van de gegevens in de bron

De grote hoeveelheid persoonsgegevens van uitgezette vreemdelingen maken het Politieblad tot een potentieel belangrijke bron voor migratieonderzoek. Er zitten echter wel wat haken en ogen aan het gebruik van deze bron. In de eerste plaats moet worden aangenomen dat het Politieblad niet geheel volledig is: niet alle vreemdelingen die uit het land werden gezet zijn daadwerkelijk met naam en toenaam in het blad opgenomen. Uit de herhaalde aanmaning van de minister van Justitie dat hoofden van politie echt iedere uitleiding moesten doorgeven, blijkt bijvoorbeeld dat dat niet altijd gebeurde.⁴ Ook andere bronnen wijzen erop dat meer vreemdelingen werden uitgezet dan de aantallen die in het Politieblad vermeld staan. Uit een vergelijking met de verslagen van de Directeuren van Politie blijkt dat tussen 1860 en 1900 ongeveer 85 tot 90 procent van het aldaar vermeldde aantal uitgeleide vreemdelingen is opgenomen in het Politieblad.⁵ Voor andere jaren is niet bekend hoe volledig de vermeldingen in het Politieblad zijn.

Dat er minder uitleidingen staan vermeld in het Politieblad kan ook verband houden met de manier van tellen, die niet erg nauwkeurig is. Meestal staat er onder ieder nummer één persoon, maar in de eerste decennia is regelmatig een echtpaar of een heel gezin onder hetzelfde nummer te vinden. Dat is zeker het geval bij zigeuners en andere groepen rondtrekkenden, waar vaak een hele groep onder hetzelfde nummer wordt opgenomen. Naarmate de tijd vordert, krijgt ieder persoon steeds vaker een eigen nummer. Echter, vooral bij kleinere kinderen is men daar niet erg consequent in en ook zigeuners blijven nogal eens als gezin of groep onder één nummer te worden ingeschreven. Het voorbeeld uit 1910 laat zien dat een groep zigeuners, allen ketellappers, die onder 9 nummers zijn opgenomen, bestaat uit 44 personen: 9 echtparen, 2 zusters, 1 volwassen zoon, en 23 kinderen in de leeftijd van 1 tot 17 jaar [afbeelding 6]

Het Politieblad mag dan niet geheel volledig zijn, het overgrote deel van de uitgezette vreemdelingen is opgenomen en de fluctuaties in aantallen corresponderen wel met die uit andere bronnen. De betrouwbaarheid en nauwkeurigheid lijken bovendien toe te nemen in de loop van de tijd. Voor de opgenomen voorschriften en circulaire's geldt overigens het omgekeerde: in 1852 worden veel circulaire's opgenomen, maar in de jaren daarna steeds minder.

Een ander probleem is dat een doorlopende index op de bron ontbreekt. Tot de jaren negentig van de negentiende eeuw is vrijwel in iedere jaargang een index met namen over het betreffende jaar opgenomen.⁶ In

1900 ontbreekt dat, maar er zijn dan wel twaalf maandelijkse indexen. In 1910 is er helemaal geen index meer. Dat betekent dat individuele personen, van wie ongeveer het jaar van uitleiding bekend is, tot 1900 (en eventueel 1910) kunnen worden opgezocht maar daarna niet meer.

Gerelateerde en toetsingsbronnen

Gegevens over uitgeleide vreemdelingen zijn eveneens te vinden in andere bronnen. De hierboven vermelde verslagen van de Directeuren van Politie zijn kwartaalverslagen, in ieder geval gemaakt in de jaren 1850-1884 en te vinden in het archief van het Ministerie van Justitie. In deze verslagen staat niet alleen hoeveel vreemdelingen zijn verwijderd, maar ook hoeveel reis- en verblijfpassen zijn uitgereikt en verlengd. Er zijn geen namen of individuele gevallen te vinden, maar wel totalen per plaats en per provincie. Deze kwartaalverslagen zijn moeilijk als seriële bron te gebruiken omdat ze zeer incompleet zijn en verspreid zijn over vele archiefdozen.⁷

Vanaf 1854 werd ook een passage over de uitvoering van de Vreemdelingenwet opgenomen in het 'Verslag over de verrichtingen van het armbestuur', te vinden in de bijlagen van de Handelingen van de Tweede Kamer. Hierin staan uitsluitend de aantallen uitgeleide vreemdelingen per provincie. In de eerste jaren zijn deze aantallen niet systematisch voor alle provincies vermeld. Dat is wel het geval vanaf 1863, als het verslag wordt gemaakt aan de hand van gegevens van het Ministerie van Justitie (op basis van de kwartaalverslagen). Na 1880 is de uitvoering van de Vreemdelingenwet niet meer opgenomen in het verslag van het armbestuur. Deze verslagen zijn daarmee uitsluitend van belang voor informatie over de verdeling van het aantal uitleidingen over de provincies tussen 1863 en 1880. De kwartaalverslagen en de verslagen van het armbestuur bieden daarmee aanmerkelijk minder mogelijkheden voor onderzoek dan het Politieblad.

Registraties van afgegeven en verlengde reis- en verblijfpassen, en registers van geweigerde reis- en verblijfpassen, die elders in dit Broncommentaar worden beschreven, zijn een aanvullende bron, evenals de bevolkingsregisters.

Mogelijke gebruikswijzen van deze bron in historisch onderzoek

De duizenden signalementen van uitgezette vreemdelingen die jaarlijks in het Algemeen Politieblad zijn opgenomen geven een gedetailleerd beeld van vreemdelingen in Nederland tussen ongeveer 1850 en 1950. Het Politieblad registreert alleen de uitgezette vreemdelingen en is daarmee niet representatief voor alle vreemdelingen die zich op dat moment in Nederland bevonden. De duizenden signalementen in het Politieblad

betreffen vooral de armere immigranten die er niet in slaagden om in Nederland een bestaan te vinden. De grote verzameling van persoonsgegevens over deze groep, die in geen enkele andere bron te vinden zijn, geeft een aanvulling op het algemene beeld van immigranten in Nederland en is voor verschillende soorten onderzoek te gebruiken.

De signalementen bieden de mogelijkheid om individuele immigranten of groepen vreemdelingen op te sporen.⁸ Als bekend is wanneer mensen ongeveer zijn uitgezet kunnen immigranten op naam worden gezocht, voor wat betreft de jaren 1852-1910. Daarna ontbreken de indexen. De bron zal dan ook beter te gebruiken zijn bij onderzoek naar migratie van bepaalde groepen. Op basis van het Politieblad kan niet worden achterhaald welke vreemdelingen in Nederland verbleven, maar een vermelding van uitleiding geeft in ieder geval aan dat mensen op een bepaald moment in Nederland moeten zijn geweest. Uit deze signalementen kunnen bijvoorbeeld vreemdelingen uit een specifiek herkomstgebied of beroepsgroep worden geselecteerd. De vermeldingen van uitgezette vreemdelingen zijn ook bruikbaar voor onderzoek naar migratiegedrag van vrouwen, vooral in de jaren dat vrouwen in een andere lettertype zijn opgenomen en vrij gemakkelijk zijn te selecteren. De signalementen geven informatie over leeftijd, beroep en herkomst van vrouwen en laten ook zien in hoeverre zij met of zonder echtgenoot en kinderen reisden. Het Politieblad kan bovendien een interessante bron zijn voor onderzoek naar kindermigratie, aangezien herhaaldelijk kinderen worden uitgezet die op eigen gelegenheid of met andere kinderen rondtrokken.

Een aantal voorbeelden van onderzoek kan de mogelijkheden van het blad nog wat uitgebreider illustreren. Leo Lucassen gebruikte het Algemeen Politieblad voor zijn onderzoek naar zigeuners.⁹ Uit de vermeldingen wie er wanneer over de grens werd gezet, is te zien in welk jaar deze zigeuners in Nederland moeten zijn geweest. Lucassen nam alle signalementen van uitgeleide personen in het blad door tussen 1852 en 1921 (ongeveer 150.000). Hij lette daarbij niet alleen op de expliciete vermelding van 'zigeuner' bij de signalementen, maar selecteerde ook op basis van gecombineerde gegevens van beroep (ketelapper, berenleider); herkomst (Hongarije en Balkan); groepssamenstelling (reisden veelal in gezins- of familieverband) en familienamen (worden veelvuldig genoemd in de literatuur). Hij slaagde er op die manier in om circa 5000 zigeuners te halen uit de signalementen van uitgeleide personen. Bovendien stelde hij op basis van de signalementen ook twee controlegroepen samen: Franse berenleiders en Italiaanse muzikanten.

Lucassen gebruikte het Politieblad daarnaast voor een onderzoek naar de houding van de vreemdelingenpolitie ten opzichte van Duitse dienstbodes.¹⁰ Op basis van een steekproef van alle signalementen over een vijftal jaren in de periode 1920-1935 berekende Lucassen het aandeel van vrouwen in het totaal aantal uitleidingen en het risico dat dienstbodes in de verschillende steden liepen om door de vreemdelingenpolitie te worden uitgezet.

Marlou Schrover gebruikte de signalementen van uitgeleide vreemdelingen voor haar onderzoek naar Duitse steengoedhandelaren in de negentiende eeuw.¹¹ Schrover nam een tiental vroege jaargangen door en selecteerde handelaren in steengoed of keramiek die uit het Westerwald afkomstig waren. Dat gaf haar informatie over de herkomstplaatsen van de handelaren en de samenstelling van de groep. Zo ontdekte zij dat de Westerwalders in groepen reisden met mannen, vrouwen, meiden, knechts en kinderen. Aangezien andere handelaren vrijwel steeds alleen of met andere mannen reisden, vormden de Westerwalders in dit opzicht een uitzondering.

Naast onderzoek naar migratiegedrag van specifieke vreemdelingen of groepen vreemdelingen zijn de lijsten met uitgeleide personen zeer bruikbaar voor mijn eigen onderzoek naar het vreemdelingenbeleid en de uitvoering daarvan.¹² Alle jaargangen samen geven een overzicht van het aantal uitgeleide vreemdelingen, voor zover ze in het Politieblad worden vermeld. Een wat uitgebreidere steekproef van een aantal jaren illustreert de verschuivingen in de verhouding mannen-vrouwen, leeftijd, geboorteland en beroep. Bovendien is uit de registers in de vroegere jaargangen op te maken of vreemdelingen meerdere keren werden uitgezonden.

Vindplaatsen

Veel universiteitsbibliotheken en sommige andere bibliotheken beschikken over jaargangen van het Politieblad. Vrijwel overal zijn echter grote hiaten in de collectie en in de meeste gevallen is het blad zelfs alleen voor de naoorlogse periode beschikbaar. In de collectie van de Koninklijke Bibliotheek zijn bijvoorbeeld wel de jaargangen 1852-1857 aanwezig, maar daarna volgt een hiaat van tachtig jaar en de collectie wordt pas weer voortgezet in 1937. Een uitzondering vormen de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Nijmegen, waar ook redelijk wat jaargangen van het laatste deel van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw aanwezig zijn. Het Politieblad is echter het best te raadplegen op de bibliotheek van het Centraal Bureau voor de Genealogie te Den Haag, waar de jaargangen 1852-1940 vrijwel geheel compleet bewaard zijn.

NOTEN

- ¹ KB van 17 december 1851, *Staatsblad* 166, in werking op 1-1-1852.
- ² Circulaire minister van Justitie (MvJ) 31-12-1851 (nr. 100a) in *Algemeen Politieblad* 1852, 37 (no.6) en in de *Staatscourant* 1-1-1852. Leo Lucassen maakte mij attent op Duitse voorlopers van het Politieblad. In Duitse staten verschenen vanaf 1802 vergelijkbare bladen, die vooral waren bedoeld voor het opnemen van signalementen van mensen (niet alleen vreemdelingen) die rondtrokken zonder vaste verblijfplaats. Zie: Leo Lucassen, *Zigeuner. Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbegriffes in Deutschland 1700-1945* (Böhlau etc. 1996) 232.
- ³ Den Haag, NA, Ministerie van Justitie (MvJ) 2.09.47, inv. nr. 12, brieven Hoofdcomm. van Politie Rotterdam 1-11-1896, 8-2-1897, 22-3-1897.
- ⁴ Zie bijvoorbeeld *Bijvoegsel Staatsblad* 1928, nr. 72, 5-5-1928.
- ⁵ Volgens de kwartaalverslagen van de Directeuren van Politie (Procureurs Generaal) werden in 1865 bijvoorbeeld 915 mensen uitgewezen en volgens het politieblad 759; in 1880 was dat 3490, resp. 3186. Kwartaalverslagen in: NA, MvJ, 2.09.01, inv. nr. 5181-5191.
- ⁶ In het exemplaar bij het Centraal Bureau voor de Genealogie zit een gedeelte van het jaarregister ergens midden in de band.
- ⁷ De kwartaalverslagen liggen verspreid in het archief van het Ministerie van Justitie: Den Haag, NA, MvJ, 2.09.01, inv. nr. 5181-5191 en 2.09.05 (Verbaalarchief 1876-1914). Voor een complete reeks van alle elf provincies zouden jaarlijks 44 kwartaalverslagen aanwezig moeten zijn. Dat is voor geen enkel jaar het geval: er zijn 29 verslagen over 1855, 31 over 1865 en 25 over 1875.
- ⁸ Overigens moet wel worden bedacht dat koloniale immigranten, voor zover zij over de Nederlandse nationaliteit beschikten, niet in het Politieblad zijn opgenomen aangezien zij niet als vreemdeling uitgezet konden worden. Dat geldt overigens ook voor bronnen als vreemdelingenregisters en volkstellingen.
- ⁹ Lucassen, *En men noemde hen zigeuners*, 33.
- ¹⁰ Lucassen, 'Tussen perceptie en praktijk', 164-189.
- ¹¹ Marlou Schrover, 'Groepsvorming onder Duitse aardewerkhandelaars', *Historisch tijdschrift Holland* 30 (1998) 94-112; Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten. Utrecht in de negentiende eeuw* (Verschijnt bij uitgeverij Aksant, Amsterdam 2002).
- ¹² De resultaten van dit onderzoek zijn nog niet gepubliceerd, een gedeelte is wel te vinden in: Corrie van Eijl, 'Prostitutes, soldiers and servants. Gender and Dutch immigration policy, 1850-1940' (Paper SSHA congress, Chicago, November 2001).